

МУАММОҲОИ
АСОСИИ ЭКОЛОГӢ ДАР
МУАССИСАҲОИ ТАҲСИЛОТИ
ОЛӢ ВА МИЁНАИ КАСБӢ

ОСНОВНЫЕ ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ
ПРОБЛЕМЫ В ВЫСШИХ И СРЕДНИХ
ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ
ЗАВЕДЕНИЯХ

THE MAIN
ENVIRONMENTAL PROBLEMS OF
HIGHER EDUCATION IN HIGHER AND
SECONDARY VOCATIONAL
EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Исматдинов Алишер Мухаматович, муаллими
кафедраи экология ва ҳифзи табиати МДТ
«ДДХ ба номи акад.Б. Гафуров (Тоҷикистон,
Хуҷанд)

Исматдинов Алишер Мухаматович,
преподаватель кафедры экологии и охраны
природы ГОУ «ХГУ имени акад.Б.Гафурова»
(Таджикистан, Худжанд)

Ismatdinov Alisher Makhamadovich, senior
lecturer of the department of ecology and nature
conservation under the SEI “KhGU named after
acad. B.Gafurov” (Tajikistan, Khujand),

E-mail: Alisher@mail.tj

Вожаҳои калидӣ: экология, экологизасиякунони маориф, саводнокӣ, муҳити зист, маърифати экологии аҳоли, шуури экологӣ, тарбияи экологӣ, салоҳиятнокии касбӣ, модел, илм ва техника

Мақола ба баррасии муаммоҳои асосии экологӣ дар муассисаҳои таҳсилоти олӣ ва миёнаи касбӣ нигаронида шудааст. Қайд карда мешавад, ки дар давраи муосир яке аз самтҳои фаъолияти бисёр муҳим, афзалиятнок ва доманадор соҳаи маориф арзёбӣ мегардад. Аз самт ва самаранокии он имрӯз дурнамои инкишофи инсоният вобастагӣ дорад. Баланд бардоштани нақши маориф ва дигаргун кардани он ба омилҳои барандаи раванди иҷтимоӣ иқтисодӣ таъсир мерасонад. Муаллиф ба ин ақида аст, ки бояд алоқаи муассисаҳои таҳсилоти миёнаи умумӣ бо ҳаёт тавассути экологизасиякунони маориф беҳтар гардад. Зикр мешавад, ки имрӯз, зарурияти омода намоеши донишҷӯён ва омӯзгорони оянда ҷиҳати тарбияи экологии хонандагон беиштар эҳсос карда мешавад, ки яке аз муаммои муҳими назария ва амалияи муассисаи таълими олӣ ба ҳисоб меравад. Ду роҳи муносибати касбиро дар ташиқи таълими экологӣ дар мактабҳо пешниҳод шавад. Моделҳои яқум тайёр кардани мутахассисон-экологҳо ва моделҳои дуҷумлаи таълими экологӣ ташиқ кардани ихтисоси экологяро дар ҳамаи соҳаҳои илм ва техника дар назар дошта шудааст. Ин модел барои тайёр кардани мутахассисон агроном-эколог, эколог-зоолог, эколог-мелиоратор, архитектор-эколог, химик-эколог ва ғайраро дар бар мегирад. Мутахассисоне, ки дар соҳаи илм ва техника донишҳои мукамал дошта, бояд вазифаҳои экологии соҳаи фаъолияти худро дар сатҳи баланд ҳал намоянд.

Ключевые слова: экология, экологическая среда, отравление, экологическое образование, экологическое сознание, профессиональная компетенция, модель, наука и технология

Статья посвящена проблемам экологического образования в высших и средних профессиональных учебных заведениях. Отмечается, что в современный период одним из самых приоритетных направлений является сфера образования, от которой зависят рост развития человечества, участвующего в совершенствовании социального и экономического процесса. Автор предлагает, что необходимо, используя экологическую деятельность, представить связь образования с жизнью. Подчеркивается, что экологическое образование студентов высших учебных заведений постоянно совершенствуется и в настоящее время идет планомерная подготовка учителей с обширными экологическими знаниями, так как они призваны обучать будущие поколения и готовить их к жизни. Предлагается два способа профессиональной подготовки в организации экологического образования в школах. Модель первая заключается в подготовке специалистов по окружающей среде, вторая модель – это подготовка преподавателей, владеющих знаниями окружающей среды во всех областях науки и технологии, она включает в себя подготовку специалистов: агронома-эколога, эколога-зоолога, эколога-мелиоратора, архитектора-эколога, химика-эколога и других. В заключении делается вывод о том, что специалисты в области науки и техники должны иметь всеобъемлющие знания и владеть методами и умениями в решении экологических задач в области своей деятельности.

Key words: ecology, ecology of education, ecological environment, poisoning, ecological education of the population, ecological consciousness, ecological education, professional competence, model, science and technology

The article dwells on the problems beset with environmental education in higher and secondary vocational schools. It is noted that in the modern period one of the most expanded areas is education. From the direction and effectiveness of education depends on the growth of human development, which is

involved in improving the role of the social and economic process. The author of this idea suggests that it is necessary to improve the connection between general secondary schools with life through environmental activities. The problems with entrepreneurship belong to environmental education as a matter of education at the level of social problems with an ecological form of consciousness. In addition, environmental education can continuously increase university students in life, as well as literacy and environmental education. It is emphasized that at present the training of student teachers with extensive environmental knowledge who teach future generations is a priority for higher educational institutions. Two ways of professional training in the organization of environmental education in schools are proposed. The first model is the training of environmental specialists and the second model is the training of teachers with knowledge of the environment in all areas of science and technology associated with the emergence of direct and unknown in the emergence and solution of the environment and the solution of environmental and environmental problems. This model includes the training of specialists: an agronomist-ecologist, an ecologist-zoologist, an ecologist-reclamator, an architect-ecologist, an environmental chemist and others. Specialists in the field of science and technology have comprehensive knowledge and methods, and they must solve environmental problems in the field of activity.

Дар замони муосир яке аз самтҳои муҳим, серҷабҳа ва афзалиятнок соҳаи маориф ба ҳисоб рафта, аз самаранокии он дурнамои инкишофи инсоният вобастагӣ дорад.

Баланд бардоштани нақши маориф дар ҷомеа ба дигаргуниҳои раванди иҷтимоию иқтисодӣ ва рушди он мусоидат мекунад. Чунин муносибат ба маориф бо он алоқаманд аст, ки инсон ҳамчун субъекти ҳустуҷукунанда, азхудкунандаи донишҳои нав, ҳалкунанда ва қабулкунандаи масоилҳои ғайристандартӣ баромад карда, дар маҷмӯъ, нерӯи зехнӣ ва сармоҷи асосии ҷамъиятиро ташаккул медиҳад.

Педагогӣ машҳури рус А.В. Хуторской дар бораи одам чунин қайд кардааст: «Одам-маҳлуқи бошуур аст, ки ақлу хирад дорад ва ҳанӯз дар замони қадим онро “Homo sapiens” яъне маҳлуқи боақл меномиданд. Дар одам шуур мавҷуд аст, ӯ ба дарк кардан, бунёди дониш кодир аст» [13, с.25].

Раванди босуръати ҷаҳонишавӣ тақозо менамояд, ки муассисаҳои таълимӣ, хусусан макотиби олии касбии кишвар бо ҳаёти ҷомеа наздик бошад ва ин иртибот аз тариқи зистмуҳитсозии соҳаи маориф имконпазир аст.

Муаммои экологӣ ҳамчун муаммои соҳаи маориф, ки хусусияти ҷаҳонӣ пайдо намудааст, метавонад бо роҳи зистмуҳитсозии маориф муаммои шаклгирии шахсияти ташаббускор ва навоҷури эҷодкори бо огоҳии зистмуҳитсозӣ ҳал намояд.

«Суръати баланди афзоиши саноат, хоҷагии қишлоқ (деҳот) ва нақлиёт солҳои охир босуръат ҳолати Замиро дигаргун карда истодааст. Инсон бо даҳолату амалиёти худ, баъзан пайвастагҳои дар табиат вучуддоштаро вайрон намуда, муҳити зистро олудаву захролуд карда, намудҳои нодири табиат ва боигариҳои онро нобуд мекунад. Дар натиҷа проблемаи хифзи табиат ва оқилона истифодабарии он ба миён омадааст [11, с.5].

Экологизатсияи маориф метавонад омилҳои бошад, ки амалигардонии масъалаҳои дувоҳидаро таъмин намояд, муассисаи таҳсилоти олиро бо ҳаёт пайваста, дараҷаи савод ва маърифати экологии аҳолиро баланд бардорад ва дар ин заминаҳо зиддиятҳои мавҷудбудаи вазъиятҳои экологиро бартараф ва ҳал кунад.

«Бояд гуфт, ки маърифати экологӣ дар шароити муосир аҳамияти муҳим дошта, барои рушди талаботи экологӣ ва ташаккули шуури экологии ҷомеа кӯмак мерасонад. Мақсад аз баланд бардоштани маърифат ва тарбияи экологӣ ин ташаккули ҷаҳонбинӣ, беҳтар намудани вазъи муҳити зист, истифодаи оқилонаи сарватҳои табиӣ ва фароҳам овардани шароити муосир барои ҳаёти солими аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон мебошад» [2, с.270].

Таҳлили нақшаҳои таълимӣ муассисаҳои таҳсилоти олии касбии омодагии донишҷӯён, аз рӯи ҳама ихтисоси мавҷудбуда нишон медиҳад, ки дар раванди таҳсил ҳамагӣ 1,5 кредит, яъне 36 соат фанни «Экология» муқаррар гардидааст, ки ба андешаи мо барои бартараф кардани муаммои экологӣ ё саводи экологӣ ниҳоят кам мебошад.

Табиист, ки соати ками машғулиятҳои таълимӣ барои азхудкунии дониш басанда намебошад, бинобар ин дар донишҷӯён низоми тасаввуроти комилан ба парадигмаи илмӣ муосир мувофиқ, ки идроки яқлукти ҷаҳони атрофро бо воситаи ҳамгироии донишҳои табиӣ илмӣ ва гуманитарӣ дар бораи одам, ҷамъият, табиат, техносфера фарогир аст ташаккул намеёбад.

«Маҳз омӯзгори бо донишҳои экологӣ саводнок, ки тасвири яқлукти ҷаҳони атрофро тасаввур карда метавонад, методологияи тадриси низоми дониш дар бораи қонуниятҳои

мутобиқ будан, ҳамкориҳои ҷамъият ва табиат ҳамчун ба низоми яклухти таҳаввул соҳиб мебошад, шахсияти тамоюли экологидоштаро тарбия карда метавонад. Таҷриба ва фикрҳои бисёр олимони дар бораи он, ки дараҷаи таҳсилоти экологӣ дар имрӯза муассисаҳои таълимӣ олай на он қадар баланд мебошад, тасдиқ мекунад» [2].

Дар моддаи 44-и конститутсияи Ҷумҳурии Тоҷикистон, чунин омадааст: «Ҳифзи табиат, ёдгориҳои таърихиву фарҳангӣ вазифаи ҳар як шахс аст» [6, с.14].

Стандарти давлатии таҳсилоти миёнаи умумии Ҷумҳурии Тоҷикистон, ки бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2009, №206 тасдиқ шудааст дар хусуси тарбияи экологӣ чунин омадааст: «тарбияи шахсе, ки ба ҳаёт ва муҳити атроф, муносибати эҳтиёткорона дорад» [9, с.37].

Қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2002, №200 шаҳри Душанбе дар бораи тасдиқ намудани Концепсияи миллии таҳсилоти Ҷумҳурии Тоҷикистон чунин омадааст: «Асри XXI марҳалаи нави инкишофи тамаддун аст. Он асри инкишофи тамаддун аст. Он асри ҷомеаи иттилоотӣ, коммуникатсия, техника ва технология, асри муносибати эҳтиёткорона ба муҳити зист ва саломатии инсон аст. Давраи нави инкишоф, пеш аз ҳама хусуси тафохумеро тақозо менамояд, ки навсозиҳои таҳсилот ба манфиати шахс, ҷамъият, табиат ва давлат бошанд» [7, с.11].

Аз тарафи Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон ғайр аз ҳуҷҷатҳои дар боло қайд шуда, оид ба муаммои муҳити зист ва экология Барномаи давлатии экологияи Ҷумҳурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019, бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 27 феввали соли 2009, №123 тасдиқ шудааст, ки аз 25 банд иборат аст [4, с.20].

Бо қарори Ҳукумати Ҷумҳурии Тоҷикистон аз 2 апрели соли 2015, №178 “Барномаи давлатии комплекси рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Ҷумҳурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2020” тасдиқ гардидааст, ки дар муқаддимаи он чунин омадааст: «Барнома ба рушди низоми бефосилаи тарбия ва маърифати экологии аҳолии равона карда шудааст. Он барои тарбияи инсон, ки муҳимияти мушкилоти муҳити зистро дарк мекунад ва дорои дониш, маҳорат ва малакаи зарурӣ буда, барои аз ҷиҳати экологӣ дуруст ҳал намудани масъалаҳои иҷтимоию иқтисодии рушди мамлакат заруранд, пешбинӣ шудааст» [3, с.3].

Имрӯз омода кардани донишҷӯён - омӯзгорони ба тарбияи экологии хонандагон нигаронидашуда бештар эҳсос карда мешавад, ки яке аз муаммои муҳими назария ва амалияи муассисаҳои таълимӣ олай ба ҳисоб меравад.

Т.А. Шукурзод оид ба омодагии омӯзгор қайд кардааст: «Асоси омодагии касбии омӯзгор ба амалӣ гардонидани тарбияи экологии хонандагон аз низоми донишҳои назариявии сатҳи баланди ҳуҷҷатҳои иборат аст, ки илмӣ асоснок мебошад ва истифодаи онҳо дар вазъиятҳои педагогии мувофиқ гузаронида мешавад» [14, с.193].

Ҷи тавре мебинем, ки олимони тоҷик низ оид ба муаммои экологӣ, омода гардонидани омӯзгорони маърифат ва саводнокии экологидошта кӯшиш ба харҷ дода истодаанд. Чуноне, ки профессор С. Холназаров дар мақолаи худ пешниҳод кардааст: «Олимони ду роҳи муносибати касбиро дар ташкили таълимӣ экологӣ дар мактабҳо пешниҳод мекунанд. Модели яқум тайёр кардани мутахассисон-экологҳо, ки оид ба ҷабҳаҳои гуногуни экологияи ҳозира донишҳои васеъ доранд.

Модели дуҷуми таълимӣ экологӣ ташкил кардани ихтисоси экологияро дар ҳамаи соҳаҳои илм ва техника дар назар дорад, ки бевосита ва бавосита ба пайдо шудан ва ҳал кардани вазифаҳои экологӣ алоқаманд мебошанд. Ин модел тайёр кардани мутахассисон агроном-эколог, эколог-зоолог, эколог-мелиоратор, архитектор-эколог, химик-эколог ва ғайраро дарбар мегирад. Ин мутахассисон бояд дар соҳаи илм ва техника ва соҳаи экологии он донишҳои мукамал дошта бошанд. Онҳо бояд вазифаҳои экологии соҳаи фаъолияти худро дар сатҳи баланд ҳал намоянд» [12, с.259].

Дар марҳалаи муосири инкишоф ва рушди маориф салоҳиятнокии касбии омӯзгор ҳамчун яке аз муаммои марказӣ таҳқиқ карда мешавад. Илми муосир дар ин самт дорои иттилоотӣ васеъ мебошад, ки истифодаи он дар фаъолияти педагогӣ шартӣ асосии ташаккули салоҳиятнокии касбии омӯзгор, педагог-муҳаққиқ ба ҳисоб меравад ва ба мукамал гардонидани раванди таълиму тарбия, равона кардани он ба ҳалли масъалаҳои ташаккул ва инкишофи ҳам хонанда ва ҳам худӣ омӯзгор имкон фароҳам меорад. Инкишофи салоҳиятнокии касбии омӯзгор барои ташаккули шахсияти хонандаи эҷодкор ва фикркундаи муаммо мусоидат мекунад.

Истилоҳи «салоҳиятнокии касбӣ» дар солҳои 90-уми асри гузашта мавриди истифода қарор гирифта, аммо мафҳум предмети махсуси омӯзиши ҳаматарафаи бисёр пажӯҳишгарон, ки бо муаммои фаъолияти педагогӣ машғуланд, гардид.

«Аз рӯи ақидаи В.Н. Введенский, мувофиқи мақсад будани қорӣ қардани мафҳуми салоҳиятнокии касбӣ аз фароҳии мазмуни он, ҳислатҳои ҳамгирӣ ва мафҳумҳои васеъ истифодабаранда, ба монанди: «қордонӣ», «ихтисос», «қобилияти касбӣ» вобаста мебошад. Бо вучуди он ӯ қайд мекунад, ки баъзан мафҳуми муоинашавандаи мо бо мафҳуми «салоҳият» шабоҳат дорад. Ба ақидаи ӯ, салоҳиятноқӣ – ин тавсифи шахсият, аммо салоҳият – маҷмӯи тавсифи мушаххаси касбӣ ё функционалӣ мебошад» [5, с.9].

М.И. Лукянова «Зери салоҳиятнокии психолого-педагогии омӯзгор маҷмӯи сифатҳои муайяни шахсият бо дараҷаи баланди омодагии касбӣ ба фаъолияти педагогӣ ва ҳамкориҳои самаранок бо хонандагон дар раванди таълиму тарбияро мефаҳмад» [8, с.147].

«Ташаккули салоҳиятнокии касбӣ раванди силсилави буда, дар раванди фаъолияти педагогӣ барои доимо баланд бардоштани қордонӣ зарур мебошад ва ҳар даъфа марҳалаҳои номбаршуда, дар сифати нав тақрор мешаванд. Раванди ташаккули салоҳиятнокии касбӣ, инчунин аз муҳит саҳт вобаста аст, аз ин лиҳоз муҳит бояд худинкишофқунии касби ро ҳавасманд гардонад» [10, с.236-237].

«Салоҳиятнокии касбӣ ҳамчун тавсифоти сифатҳои дараҷаи азхудқунии фаъолияти касбии омӯзгор муайян қарда мешавад ва он чунин арзёбӣ мешавад: баҳодиҳӣ ба сифатҳои шахсӣ ҳамчун мутахассиси оянда, дониш, маҳорат ва малақаҳои касбӣ, сифатҳои аз ҷиҳати касбӣ муҳим, мувофиқат қардани натиҷаҳои арзёбӣ бо талаботи объективӣ барои касби муайян, танзим дар заминаи тақмили ихтисос ва худомӯзӣ» [1, с.141].

Ҳамин тавр, ба андешаи мо дар низоми маорифи мавҷудбуда маълум шуд, ки омӯзгори оянда барои ташаккули маърифати экологии хонандагон омода намебошад. Бинобар, ин нақши экологизасияқунонии стандартҳои таълимии муассисаҳои таҳсилоти олии торафт баланд гардида истодааст. Чунки хатмқунандагони муассисаҳои таҳсилоти олии касбӣ бояд донанд, ки дараҷа ва сифати ҳаёти қамъият аз ҳолати муҳити табиат вобастагӣ дорад, дар он суръат омодагии экологӣ дар ҳаҷми минимуми таълимӣ барои ҳамаи ихтисосҳо бояд хатмӣ бошад. Ба барномаҳои таълимӣ, хусусан ба ихтисосҳои гуманитарӣ ва табиӣ-риёзӣ бояд қанбаҳои иқтисодӣ, технологӣ, биосферӣ ва муҳофизати табиат илова қарда шавад.

ПАЙНАВИШТ:

1. Азизов, А.А. Самовоспитание профессиональной компетентности будущего учителя//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарно-общественные науки/А.А.Азизов,Т.А.Ашурова.– 2016.-№ 3 (48). С. 221-225.
2. Амирова, Г.Г.Тарбияи маърифати экологии хонандагон ва роҳҳои ҳалли он/Г.Г.Амирова, Ҳ. Абдуллозода//Паёми донишгоҳи миллии Тоҷикистон. №3/6. Маркази таъбу нашр, баргардон ва тарҷума.- 2017. – 324 с.
3. Барномаи давлатии комплекси рушди тарбия ва маърифати экологии аҳолии Қумхурии Тоҷикистон дар давраи то соли 2020.-Хучанд.-2016- 40 с.
4. Барномаи давлатии экологии Қумхурии Тоҷикистон барои солҳои 2009-2019. Қарори Ҳукумати Қумхурии Тоҷикистон аз 27 феввали соли 2009, №123. Душанбе, 20 саҳ.
5. Введенский, В.Н. Моделирование профессиональной компетентности педагога / В.Н. Введенский // Педагогика.-№10.-2003.-С.9.
6. Коститутсияи Қумхурии Тоҷикистон.-Душанбе: Шарқи озод, 2007. -62с.
7. Консепсияи миллии таҳсилот дар Қумхурии Тоҷикистон аз 3 майи соли 2002.-№200 ш.Душанбе. – 26 с.
8. Лукянова, М.И. Личностно-ориентированный урок. Конструирование и диагностика / М.И. Лукянова.–М.: Педагогический поиск, 2006. – 147 с.
9. Маҷмӯи стандарти давлатии таҳсилот дар Қумхурии Тоҷикистон. – Душанбе: Ирфон, 2011. – 242 с.
- 10.Раҳмонова, Ф.З. Теоретические основы профессиональной компетентности учителя начальных классов//Ф.З.Раҳмонова, Г.Ё.Собирова//Ученые записки Худжандского государственного университета им. академика Б. Гафурова. Гуманитарно-общественные науки.- 2016. № 4 (49). С. 235-238.
- 11.Форб, П. Экологияи оммафаҳм. Китоби дарсӣ. Аз рӯи тарҷумаи М.Исмоилов. Зери таҳрир ва пешғуфтори проф. Х.Муҳаббатов/П.Форб.–Душанбе: Эр-граф, 2010.– 260 с.

12. Холназаров, С.Тарбияи экологии донишҷӯён-муаллимони оянда/ С.Холназаров, Т.Назаров//Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон .-2016.- №3/4 (205)- 311 с.13. Хуторской, А.В. Педагогика: Учебник для вузов. Стандарт третьего поколения. – СПб.: Питер, 2019.- 608с.
13. Шукурзод, Т.А. Классификация эколого-педагогических умений и его педагогические задачи/Т.А.Шукурзод, А.Н. Мирзоев //Вестник Таджикского национального университета.- 2012. - № 3-5.- С.193-197.

REFERENCES:

1. Azizov, A.A. Self-education of the professional competence of the future teachers// Scientific notes of the Khujand State University named after academician B. Gafurov. Humanitarian and social sciences / A.A. Azizov, T.A. Ashurova. - 2016. No. 3 (48). - P. 221-225
2. Amirova, G.G., Abdullozoda Kh. Education of students' environmental knowledge and ways to solve it. The message of the National University of Tajikistan. No. 3/6. Publishing, translation and translation center. 2017. – 324 p.
3. Comprehensive state program for the development of education and environmental education of the population of the Republic of Tajikistan in the period up to 2020. – Khujand, 2016. - 40 p.
4. State environmental program of the Republic of Tajikistan for 2009-2019. Resolution of the Government of the Republic of Tajikistan dated February 27, 2009, No. 123. - Dushanbe, 20 p.
5. Vvedensky, V.N. Modeling of professional competence of a teacher / V.N. Vvedensky // Pedagogy. - No. 10. - 2003. - P.9.
6. Constitution of the Republic of Tajikistan.. - Dushanbe: Sharqi ozod, 2007. - 62p.
7. National concept of education in the Republic of Tajikistan from May 3, 2002, No. 200.- Dushanbe. - 26 p
8. Lukyanova M.I. Personally oriented lesson. Design and diagnostics/M.I.Lukyanov.-M.: Pedagogical search, 2006. - 147 p.
9. The set of state education standards in the Republic of Tajikistan. - Dushanbe: Cognition, 2011. - 242 p.
10. Rakhmonov, F.Z. Theoretical foundations of professional competence of a primary school teacher// F.Z. Rakhmonova, G.Yo./ Scientific notes of the Khujand State University named after academician B. Gafurov. Humanitarian and social sciences. - 2016. No. 4 (49). –P. 235-238.
11. Forbes, P. Popular ecology. Textbook. According to the translation of M. Ismailov. Edited and prefaced by prof. H. Muhabbatov - Dushanbe: Er-graf, 2010. - 260 p.
12. Kholnazarov S. Ecological education of future students-teachers/ S. Kholnazarov, T. Nazarov// Bulletin of the National University of Tajikistan .-2016.- №3/4 (205)- 311 p.
13. Shukurzod, T.A. Classification of ecological and pedagogical skills and its pedagogical tasks / T.A. Shukurzod, A.N. Mirzoev // Bulletin of the Tajik National University. - 2012. - № 3-5.-P.193-197..